

Lesoni: Lea Faka-Tonga Uike 7 – 8 (11/04/22-22/04/22)

Kalasi; Foomu Nima.

'luniti: Maau pe ta'anga lakalaka 'a Kuini Salote

Note

Ko e taha foki 'a Kuini Salote he punake 'iloa he Pasifiki 'a e founa mo e anga 'o 'ene ngaahi ta'anga. 'Oku makehe foki 'a 'ene fa'u he 'oku ne ngaue'aki 'a e founa Heliaki 'o 'ikai ke hualela 'o hange ko e ngaahi punake 'o e lolotonga ni. Ko e founa heliaki lalahi 'e ua ne ngaue 'aki 'e Kuini Salote :

1. Heliaki Fakamamani Lahi:

Ko e heliaki ko 'eni 'oku ngaue'aki ke ne tala mai ha fa'ahinga ongo 'oku te ma'u pea 'oku ne ngaue 'aki 'a e 'ataakai mo natula ke ne fakakamatala'i mai 'a 'ene ongo. Ko e founa heliaki ko 'eni 'oku 'ata pe ke ngaue'aki 'e ha fa'ahinga taha pe 'i mamani.

Sipinga

'Amusia pe 'a e matangi na
'Oku ne angi fa'iteliha
Kae hopoate pe kita
He 'ofa hoku loka siliva

Kapau te ke vakai hifo ki he fo'i kupu 'ena mei he'ene ta'anga ko e Loka Siliva. 'Oku ne ngaue'aki 'a e matangi 'o ne fakahoa ki he mo'ui 'a ha taha 'oku tau'ataina. 'I heni 'oku ne fakamatala ki ha ongo 'ofa 'oku popula. Ko e lea 'e taha ki he hopoate ko e popula.

2. Heliaki Fakafeitu'u

Ko e heliaki ko 'eni 'oku fakangatangata pe ia ki he fale 'o e Tu'i 'o 'ikai ke ngofua ke toe ngaue 'aki ki ha feitu'u ka ko Tonga ni pe. 'Oku ngaue'aki 'a e ngaahi 'akau kakala mo e lau matanga pe ko e hingo fakatenetene 'o ha feitu'u ke ne tala 'a e felave'i 'a e toko taha 'oku fa'u ki aim o e feitu'u koi a. 'Ikai ke ngata ai ko e ngaahi manupuna tala mo e manu 'ilnga hange ko e laione 'oku 'uhinga pe ia kia Tupou 1. Ko e lupe, tavake.

Sipinga

Heilala tangitangi 'i loto palasi
Ko e 'emalata 'o Lofanitani

Kapau te ke vakai ki he heilala ko e 'akau kakala 'eiki ia. Ko e 'uhinga pe ia ko Pilisesi Pilolevu. Ko e 'emalata ko e taha'i siueli mahu'inga

Ko e ngaahi taukei fakapunake:

1. Heliaki: (Metaphor) – Ko hono ngaue’aki ‘a e ngaahi lea ‘o ‘ikai ke ngaue’aki ‘a e hange pe taau ‘oku ne fakafofonga’i ha fakakaukau pe toko taha ‘o hange ko e Sisu ko e la’a lahi. ‘Oku fakahoa ‘a e la’a ‘o fakatatatau kia Sisu.
2. Simile – ko hono fakahoa ‘o ha me’a ‘o ngaue’aki ‘a e lea hange pe ko e taau pe tatau.
Sipinga, Hange ha vaifa ki he ngoue pakuka, Hange ko Hina, Taau pe lei mo e tofua’a,
3. Personification (Fakatangata’i ‘a e me’a mate) Ko hono ngaue’aki ‘a e lea ki he me’a mo’ui pe ko e ‘ai ‘a e natula ‘o e tangata ki he me’a mate. Hange ko e , ta’alo ‘a e malu ki he efiafi. Ko e ta’alo ko e natula ia ‘o e tangata. Si’i le’o eh peau ‘oku lea he fatai.. Ko e lea ko e natula ia ‘o e tangata ‘oku ‘ai ki he fatai.
4. Assonance: ko e ngaahi lea ‘oku ongom tatau ‘a e ongo vauale. Hange ko e “ feau e ta’au ‘o e peau.” Ko e ongo “u” ‘oku tatau ai.
5. Alliteration: Ko e ongo tatau ‘o ha konisonanite. Hange ko e tuketuke ‘a tiuke. Ko e ongo t mo e k.
6. Ryhme – Ko e ongo tatau ‘o e faka’osinga ‘o e laine. Hange ko e Sisu ko e la’a lahi, Maama koe ‘o mamani. Ko e ongo i ‘oku faka’osi ‘aki ‘a e laine (lahi, mamani)
7. Onomatopoeia – Ko hono ngaue’aki ‘a e ngaahi lea ‘oku tatau pe hono ongo mo hono ‘uhinga. Hange ko e ‘Oi, Hoiii, Tuee

Ko e ta’anga ‘e 3 te tau ngaue’aki ki he ta’u ni kakato, ‘a ia ‘oku to’o kotoa pe mei ngaahi ta’anga hiva ‘a Kuini Salote.

Ta'anga Fika 1.: TATAKI E SINGA PEA U OFO

4. TATAKI E SINGA PEA U OFÓ (NEAI)

Tataki e singa pea u ofó
Pea u pehē ko e hā ē
Mate 'ofa fau 'i hoku lotó
Ne o'o 'o hangē ka vale
Ne takai faka'ahiohió
Pea tō hangē ha vaitafé
Nānunga ho'o ta'emangaló
He maka ko'Ofa'i- pea-vale

'Ilo 'e he a'u fai ho faiva
Ka kuó te nofo 'o loto mo'ua
Tālunga si'ete maamangia
'I he huelo na'e fetu'ufuka
Toli 'i he huni ko 'Iloa kita
Kahoa 'i he Fā-tala-matatu'a
He 'ofa loto ni kuo u fuesiá
Ho'o kite fakafonua mo'ungá
Manu vākē 'i he kakala

Na'á ne fekau mai kia au
Ko ena ho vaka 'a e fo'i fā
Tēkina ai ki he Fangatapu
Fakaheka ai hao mamana
Ke mo 'eva 'i he Kolo Salusalu
Kahoa ha sisi fungani ua
Hoku ngātanga meia Lo'au

'Oku pehē na'e fatu 'a e hiva ko ēni he Sēpitema 'o e 1932 he foaki atu 'e he Komisona 'o e Pasifika Hihifo 'a e fakalāngilangi ki he Ta'ahine Kuini, 'a e DBE (Dame Commander of the Order of the British Empire mei he Tu'i Pilitānia mo e Pule'anga Hau ko ia. Na'e pekia 'a hono 'alo ko Tuku'aho he Epeleli 1936.

Ko e fo'i hiva ta'ehonotatau 'eni, fatu 'e Ta'ahine Kuini Sālote. 'Oku 'i ai e ma'u na'e lave ki he fakafasi 'a Malukava Fineasi mo Vili Pusiaki mahalo mo ha ngaahi me'a kehe.

l. 12. *tataki e singa* 'oku 'uhinga tatau pe ia mo e *tataki* e 'aho 'a ia ko e teuteu ke mafoa-e-ata, kei ataata pe, 'o ofo hake he poini ko ia, pea 'eke 'e he 'atamai, kae mahino pe ko e fonu 'ofa. *Singa ko e lea Fisi 'uhinga ko e mafoa-e-ata.*

l. 4. 'oku mālie 'a hono 'ai 'a e fo'i lea ko e "*ka vale*", kapau na'e 'ha', ko e "hangē ha vale" 'oku 'uhinga ia kō e tangata/fefine kuo fakasesele pe fakahihi'anga 'aupito; ko e "hangē ka vale" ko e hanga pē ia ki he ongo'i 'a e lotu kuo fu'u fiefia ki 'olunga. Ko e hangē ka vale ko e lave ia ki he ongo'i (feeling); ko e hangē ha vale ko e tuhu pe ia ki he 'atamai pe fakakaukau (reason).

ll. 5,6,7. ko e ngaahi tō'onga 'a e lotu mo e ongo'i he hangē ka vale - 'ahiohio, tatafe 'a e vaitafe, ta'emangalo.

l. 8. 'Oku fā'a *fakahingoa* 'e he Ta'ahine ha kongā 'o e fonua maka, muifonua, etc. 'oka 'oku 'uhinga mālie mo teke'i atu 'a e ongo'i mo e 'ofa. Ko e hiva kakala ko

hono paoaki 'a e 'ofa 'o fakafotunga 'e he lea ongo; maka ko 'Ofa'i-pea-vale; 'oku fa'a hoko pe ia, ha taha kuo fū'u lahi hono 'ofa'i ka 'oku ne fū'u palahi pe ngāue hala'aki 'a hono 'ofa'i.

l.9. kamata ai ha fasi pe ongo fo'ou hangē ha kupu fo'ou fakaholoholo atu 'a e ngaahi ongo'i mo hono fakalea 'o fū'u ma'ongo'onga.

(a). *lotomo'ua, maamangia, huelo e fetu'ufuka*

(b). l.14. 'oku 'i ai 'a e vai he tafatafa 'o Lapaha mo Malila 'o tau ki he tahi (Kolongahau) pea ko e vai ko ia ko *Fā-'a Talamatatu'a* ne faka'ilonga'i ia 'e ha fū'u fā pea pupunga ai 'a e huni 'a ia 'oku fakahinohino 'o ui ko 'Iloa-kita.

l.15,16. faka'osi 'aki 'a e kupu ko eni 'a e lea 'o e 'ofa: *loto ni kou fuesia, kīte fakafonua mo'unga* ko e fakalāngilangi 'a e tokotaha 'oku te faka'ānaua ki ai, 'e ne tu'unga mā'olunga hangē ha mo'unga.

(c). ko eni ha kupu fo'ou mo e ongo fo'ou; manu 'i he kakala ko e fakalavetala 'o 'omi e fekau 'o talamai ke fakaheka hono 'ofa'anga 'i ha vaka, pea ko e vaka ko e fo'i fā! Fakaofa 'a e 'imisi pe vaka ko eni. He 'e lava ha taha 'o heka 'i he fo'i fā ka ko e kakalahingoa te ne fakaheka 'e ia 'a e me'a kotoa 'i he fo'i kakala ko ia; pea ke 'i ai mo hono mamana ke na 'eva ki he *Kolo Salusalu*, ko Loto Mu'a ia, ko e kolo kakala ia.

(i) ko e *sisi* 'oku ua hono kalasi, ko e *sisi fakavainiaku* pea mo e *sisi pelu*; pea ko hono fa'u 'o e sisi 'oku lēvolo 'e ua: ko e *lalani* 'a e ngaahi kakala 'i he faliki 'i lalo pea hau 'a e lēvolo 'i 'olunga ko e *fungani* 'a ia 'oku toe lahi ange 'a e ngaahi kakala mā'olunga. Ka 'oku toe 'ai 'a e lēvolo ia 'e taha ki 'olunga atu 'o ui ia ko e *fungani ua*. 'Oku 'i ai mo e fa'ahinga musika ia fakaTonga na'e ui ko e Fungani ua 'o 'uhinga ia na'e fa'u 'e he kāinga Niua he ko e kāinga le'o mālie mo e ongo lelei. Ko e lava ia 'a e tala fakafonua 'a e tala 'o e 'ofa.

Kapau te ke vakai ki 'olunga ko e ta'anga fika'uluaki 'eni te tau ako ki ai. 'A ia ko e ta'anga 'a Kuini Salote. 'Oku ou 'oatu ai pe mo hono vete pe ko e ngaahi 'uhinga 'o e ta'anga ke tokoni atu kia koe hono faka'uhinga 'o e ta'anga lakalaka ko 'eni.

Ngaue

1. Fakaha mahino 'a e hingoa 'o e ta'anga. (SL1)
2. Fakahingoa 'a e toko taha na'a ne fa'u 'a e ta'anga. (SL1)
3. Fakamatala'i mahino 'a e puipuitu'a 'o e ta'anga, hange ko e taimi, feitu'u mo e 'ataakai na'e fa'u ai. (SL2)

4. To'o ha fakakaukau mahu'inga mei he ta'anga ke fai'aki ha'o fale'i ki he to'utupu. (SL2)
5. Fakahoa e ngaahi tefito'i fakakaukau he ta'anga ki he 'ataakai mo e anga 'etau nofo he sosaieti. (SL3)
6. 'Ai ha'o lau tau'ataina ki he ta'anga lakalaka Sangone 'i he'ene felave'I mo e faa'I kaveikoula. (SL4)
7. Fakamatala'i mahino ha taha 'o e ngaahi heliaki 'oku ngaue'aki 'e he punake he ta'anga ni pea 'omai mo ha sipinga ke poupou ki ho'o tali. (SL2)
8. Fakafelave'i ha konga he ta'anga 'o Sangone ki ha paloveape. (SL3)

9. Fakamatala'i mahino 'a e 'uhinga 'o ke sai'ia pe 'ikai ke sai'ia ai he ta'anga . (SL2)

10. Fakahaa'i mai ha fo'i lea pe konga lea he ta'anga na'a ne 'omai ha fa'ahinga ongo ki ho loto, pea 'omai mo e fa'ahinga ongo na'a ke ma'u. (SL2)

11. Ta e fakatata ke fakafotunga mai 'a e fakakaukau 'o e konga he ta'anga 'o Sangone. (SL3)

Ta'anga fika 2. : POPOAKI 'OFA 'A 'ENE 'AFIO

KO E NGA'HI HIVA KE NGAUE'A

3. PŌPOAKI 'OFA 'A 'ENE 'AFIÓ (HI SALOTE.

Uafu-ko-Vuna, ko si'eku ongo
Ki he hala toa 'i Vaha'akolo
Ko hoku te'ia'eni kuo o'ó
'E he 'ea ake mei Fangatongó

Niutōua he vai ongó
Kuo 'auhia ai hoku lotó
Fakama'u 'i he ta'e mangaló
'Oka holo 'a e la'aá ke tō

Si'i manu e vaha, siu talifaki
Kae 'atu ai ha pōpoaki
'Ofa he kakala 'o Vava'u Lahi
Tauleva ko hoku saulavani

Tau:

'Ofa atu, Puatalefusi
Ko hoku kahoá he 'ikai hu'i
Kau foki ki he toa 'o Fatai
Mo e hala 'uhila 'ene papai

- Ko e vete 'ena 'o e ta'anga ke tokoni atu, hono fakama'ala'ala 'a e ta'anga ni.

Tau hoko atu ke lahilahia ange heni 'a e ngaahi mā'imoa 'a e Ta'ahine Kuini, pea hili ia toki hū mai ha fo'i hiva 'a ha punake kehe ke ne 'a alo atu ai pe ke oma atu hotau vakamu'a. Ko e fo'i hiva 'eni 'oku pehē na'e fatu 'e Kuini Sālote he 1930 pe ofi ki ai 'i ha'ane hā'e ele fakahaue ki Niuatoputapu mo Vava'u.

Pōpoaki 'Ofa 'a 'Ene 'Afio

- 1 *Uafu-ko-Vuna, ko si'eku ongo*
Ki he hala toa 'i Vaha'akolo
Ko hoku te'ia eni kuo o'o
'E he 'ea ake mei Fangatongo
 - 5 *Niutōua he vai ongo*
Kuo 'auhia ai hoku lotu
Fakama'u 'i he ta'emangalo
'O ka holo 'a e la'aa' ke tō
 - 9 *Si'i manu e vaha, siu talifaki*
Kae 'atu ai ha pōpoaki
'Ofa he kakala 'o Vava'u Lahi
Tauleva ko hoku saulavani
- Tau: 'Ofa atu, Puatalefusi
Ko hoku kahoa he 'ikai hu'i
Ka u foki ki he toa 'o Fatai
Mo e hala 'uhila 'ene papai

Ko e manamanatu ki lotu Nuku'alofa, halatoa 'i Vaha'akolo.

(a). *te'ia*. 'Ono 'aho na'e tui 'a e kakai ko e lahitaha 'o e ngaahi mahaki pe puke ko e taa'i pe tupu mei ha tēvolo pe laumālic kovi, pea ui ia ko e *te'ia*, ko e fōtunga pe ia 'o e lea taa'i pe te'ia, pea ka 'oku fakau'ongo 'a e puke 'e pehē kuo o'o. Ko ia ko e tataua 'o e tēvolo he faito'o fakafonua 'a e siemu mo e vailasi he faito'o fakasaenisi he 'aho ni. Ka 'oku pehē lave 'e he fatu ia ko e te'ia 'e he 'ea 'o Fangatongo 'i Neiafu.

(b). Pea hake 'a e hiva ia ki *Niutōua* 'a ia ko e anovai 'i *Niuatoputapu*. Te tau fehū'i pe ko e hā ne ui ai 'a e Niua ko ia ko e Toputapu, mahino ha mahu'inga makehe. 'oku hā 'i Mikolonisia 'a Aniuu 'a ia hangē ko e lave pe ia ki Niua 'e nau lea 'oku mahino ko e lea Polinisia 'o falala he ngaahi motu he hiku hahake 'o Papua Niukini mo e vaha 'a 'o Solomone etc. Ko e taha mahalo ko Niua Toputapu na'e 'uluaki vāofī taha mo Ha'amoā, pea mahalo ne 'i ai ha me'a mahu'inga ne lau ai 'oku toputapu, fa'ui foki ko Nu'uscilala 'a ia ko e motu 'o e 'akau ko e *heilala*, hangē na'e tupu hake ai 'a e ngaahi kakala mahu'inga. 'I he lakalaka ko *Takafalu* 'oku ui ai 'a Niua T. ko Nu'uscilala,

(c). 'I he ha'u ofi mai, ko N.T. 'oku mahu'inga he ko e 'ofefine 'o Fuimāono ko Fehi'a 'a ia na'e fānau kia 'Ulukālala 'o 'i ai 'a *Tupouniua* ko e to'a, pea ta'okete 'o *Fangupō* ('*Ulukālala Ua*), pea na'e 'oange 'e Fuimāono 'ene pōvai ko *Pasivulan-*

50

gi na'a ne 'oange ki hono mokopuna ko Tupouniua, pea ko e pōvai 'a *Fangupō* na'e hingoa ia ko e *Pasitaukei* pea na'e ui 'a e ongo pōvai ko e *Ongo 'Akau 'a Hā 'a Ngata* 'o 'uhinga kia Ha'a Ngata Tupu he ko e Tau 'oku ui ko e *Tau he Toafa* ko e tau pe ia 'a e *Ongo Ha'a Ngata* 'o mālohi ai 'a Ha'a Ngata Tupu pea ko ia ne 'oatu 'e Tupouniua mo *Fangupō* 'o talaange ko e Tu'i 'o Hihifo ha fu'u *puaka tea* 'a ia ne ta'o leva 'e Ha'a Ngata Motu'a. Pea ha'u hangatonu 'a e 'ofefine 'o Tupouniua ko e tupu'anga 'o e Ta'ahine ko Kuini Sālote pea toki lave 'a e hako 'o *Fangupō*. Ko ia tau fa'a pehē ai ko e kui 'a e Tu'i 'a Fuimāono.

(d). Ko e laine 9, *manu e vaha, siutalifaki* ko e lave ki he *ngongo, ekiaki, tavake* 'oku nau tatari he ko e ika 'oku fuofua to'o 'e he ika pea ko 'enau puna hake kac lofa hifo 'a e fanga manu malohiange 'o fa'ao pea li'aki 'a e ika 'o to'o ia 'e he manu kac nofo 'a e kau Tafahi 'o tolo 'akau 'a e manu 'o nau to'o 'e nautolu 'a e ika, pea fa'a fai 'eni he efiafi Tokonaki, pea 'ave 'a e ika ko ia 'o lolo'i hangē ha vaihū ika, fa'a 'omai ai pe 'a e fatafata 'o e manu ko e ma'anga ika pe ia 'oku hangē pe ia ha lo'i ika kei fo'ou pe he ko e toki mama hake pe ka 'oku kei faka'ofa pe ia, pea ko e kongā 'o e 'ekonomika 'a Niua Toputapu ko e 'ekonomika tautahi (maritime economy), pe avian economy kau mo e 'ekonomika manupuna.

(i) pōpoaki ki Vava'u he l.11, l.12 ko e *tauleva* 'a ia 'oku 'ikai toe luva he ko e tauleva ko e tuku ke ta'engata pe 'auha, l. 12 *saulavani* ko e kahoa pe kakala, hingoa Fisi 'oku tui 'o loloa.

(ii) *Tau*. Kuopau ke lave ki *Puatalefusi* ko hono pu'aki fakaTonga 'a e lea fakaSepeni *Puerta del Refugio* ko hono pu'aki ofi *Pueleta tele Lefuhio*; *Puerta* ko e Matapā pe taulanga, *Refugio* ko e ū pe Malu ko e fakahingoa 'e ha ongo toutai Sepeni ne tōmu'a hū mai ki Vava'u ko *Moalele* (*Mourelle*) mo *Malaspina* (*Malaspina*), mo e fakalava ai pe foki 'e he Ta'ahine Kuini ki hono mamana ko Tupulahi ko e tamasi'i 'o lotu Neiafu.

(c). Pea ko e laine faka'osi 'e 3 ko e liuaki ki Nuku'alofa ki Fatai ko e 'afio'anga 'o e Tu'ipelehake mo e maamaloa 'o e 'uhila he na'e fala'uhila 'a Vava'u mo Ha'apai ki mui pea mui 'aupito atu 'a e ongo Niua.

(i) 'Oku 'uhinga 'a e kahoa he 'ikai hu'i kia Mailefihi ko e 'eiki konisooti 'o e Ta'ahine Kuini 'i he ta'ane toputapu he 1917.

(ii) *papai* ko e kakala 'oku tui 'i 'a e fo'i fa'pe la'i pua kac tukuange ke taupe, ko e papai ia.

Ko e ngaahi fatu 'a e La'a kuo unga fonua 'oku ne fakalave ki he ngaahi vāhenga 'o khotau ki'i fonua pea toki foki mai ki Tongatapu, Nuku'alofa, pe Fangatapu.

Tataki e Singa Peau Ofo

- 1 *Tuuki e singa peau ofo*
Pea u pehē ko e hā ē
Mate 'ofa fau 'i hoku lotu

1. Fakaha mahino 'a e toko taha 'oku fakataumu'a ki ai 'a e fa'u. (SL1)
2. Fakamatala'i 'a e fa'ahinga ongo na'a ke ma'u hili ho'o lau 'a e ta'anga mo e kongana'a ne ue'i ho loto ke ke ongo'i pehe. (SL2)
3. Fakamatala'i ha feitu'u pe ko ha matanga ne ha he ta'anga mo 'ene felave'i mo e toko taha 'oku fa'u ki ai 'a e ta'anga. (SL2)
4. Fakamatala'i 'a e ngaahi 'uhinga 'oku uesia ai ha fo'i lea'i he taimi 'oku 'ikai ngaue'aki ai e ngaahi faka'ilonga kalama hange ko e faka'ua, toloi pe ko e fakamamafa pau. (SL2)
5. Lisi mai ha fakakaukau mahu'inga 'oku ke ma'u mei he ta'anga. (SL2)
6. 'Analaiso ha kupu 'e taha he ta'anga . (SL3)

7. Fakamatala'i mai ha konga he ta'anga 'oku ne 'omai ha taukei fakapunake 'e ua pea ke 'omai mo ha sipinga mei he ta'anga ke poupou ki ai. (SL2)
8. Laaulea ki ha ngaahi me'a na'e hoko pea ko e ha 'a e akonaki 'oku ma'u mei ai. (SL4)
9. Fa'u ha'o fakamatala 'o ngaue'aki 'a e ongo heliaki lalahi 'e ua 'oku fa'a ngaue'aki 'e Kuini Salote pea 'omai mo ha sipinga mei ta'anga ke ne poupou ki ho tali. (SL4)
10. Ta mai ha fakatata ke ne fakafotunga mai ha fakakaukau na'a ke ma'u mei he ta'anga. (SL4)